

Klaudia Słowik

Uniwersytet Opolski

 <https://orcid.org/0000-0002-8476-9591>

Interdyscyplinarne wsparcie wychowanków w procesie usamodzielnienia — implikacje dla lokalnej polityki społecznej

Abstract: In this article, Klaudia Słowik presents her recommendations for supporting the process of empowerment. The primary goal of the empowerment process is to prepare school graduates for independent life. According to the legislature on this subject, graduates should become active subjects in this process. Słowik's article is a voice in the ongoing discussion on the trajectory of the process of gaining independence. In particular, she focuses on the fundamental issues faced by graduates and proposes a holistic understanding of the system of support in order to improve the efficiency and effectiveness of the process of their gaining independence.

Key words: foster family, foster youth, the process of independence, recommendations, local social policy

Wprowadzenie

Rodzina jest pierwszym i najważniejszym środowiskiem dla rozwoju dziecka. Rodzice, którzy w sposób prawidłowy realizują funkcje rodziny, zapewniają dziecku optymalne przygotowanie do dorosłego życia. Proces usamodzielnienia jest jednak szczególnie trudny, gdy dokonuje się w środowisku zastępczym, bez wsparcia rodziców biologicznych, najbliższej rodziny. Wychowankowie pieczy zastępczej zazwyczaj borykają się ze skutkami trudnych doświadczeń z okresu dzieciństwa.

W związku z tym należy dążyć do tego, aby system pieczy zastępczej oferował holistyczne wsparcie zarówno wychowankowi, jak i opiekunom zastępczym. Dzieci

umieszczone w rodzinnej pieczy zastępczej, jeśli będą miały stworzone optymalne warunki rozwoju, mogą liczyć na wsparcie w odpowiedniej kompensacji deficytów rozwojowych. Ważna jest również pomoc interdyscyplinarna, współpraca z różnorodnymi instytucjami oraz zawiązanie prawidłowych więzi z opiekunami.

Usamodzielnienie, do czego jest przygotowywany wychowanek, można rozpatrywać w różnych kontekstach, np. jako atrybut dorosłości, dojrzałość emocjonalną, kolejny etap rozwoju człowieka, formę aktywności, potrzebę psychiczną, a także postawę życiową (Mudrecka, 2006, s. 597). Z kolei zapis ustawy określa jedynie niezbędne minimum udzielanych instytucjonalnych (materialnych) form wsparcia. Ponadto wychowanek jest zobowiązany do wskazania opiekuna usamodzielnienia oraz do napisania indywidualnego programu usamodzielnienia. Oczywiście wydaje się, że proces usamodzielnienia nie może ograniczać się do wąskich formalnych ram czasowych, ale powinien być wpisany w program pomocy dziecku od samego początku umieszczenia w rodzinie zastępczej.

W literaturze przedmiotu można znaleźć wiele opracowań dotyczących tematu usamodzielnienia wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych. Tymczasem wątek związany z wychowankami rodzinnej pieczy zastępczej stosunkowo rzadko poruszany jest w naukach społecznych. Można zauważyć, że w praktyce bagatelizuje się problem usamodzielnienia wychowanków, ograniczając udzielaną im pomoc jedynie do doraźnej, minimalnej pomocy finansowej. Niepokojące jest to, iż uzyskanie świadczeń materialnych staje się dla wychowanka głównym celem, a nie elementem procesu usamodzielnienia.

Niniejszy artykuł ma charakter projektowy, a przedstawione w nim implikacje dla praktyki zostały opracowane na podstawie wnikliwej analizy literatury przedmiotu, raportów z różnych badań, a także własnego doświadczenia zawodowego jako koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej. Głównym celem artykułu jest przedstawienie interdyscyplinarnych możliwości dotyczących systemowego wsparcia wychowanka w procesie usamodzielnienia. Opracowanie rekomendacji powstało na bazie pracy doktorskiej, którą obroniłam w maju 2022 roku na Uniwersytecie Opolskim.

Podstawowe bariery usamodzielniających się wychowanków

W ostatnich latach problematyka usamodzielnienia się wychowanków zarówno rodzinnej, jak i instytucjonalnej pieczy zastępczej nie tylko przyciąga uwagę badaczy, lecz także znajduje zainteresowanie w kręgu różnorodnych organizacji pozarządowych i społecznych, czyli głównych wykonawców zadań związanych

z polityką społeczną. Na podstawie przeprowadzonej przez NIK kontroli w zakresie pomocy w usamodzielnianiu się pełnoletnich wychowanków w 2014 roku został opracowany raport (*Pomoc w usamodzielnianiu się...*, 2014), w którym podkreślono konieczność stworzenia całościowego systemu, który zapewni wychowankom kompleksowe wsparcie finansowe, emocjonalne i społeczne.

Analizując zrealizowane projekty dotyczące osób usamodzielnianych, a także opracowane i wdrożone określone modele procesu usamodzielnienia na terenie Polski, można z całą pewnością stwierdzić, że główne potrzeby i oczekiwania wychowanków usamodzielniających się w pieczy zastępczej koncentrują się na aspektach materialnych: mieszkaniowych oraz finansowych. Przede wszystkim brak zabezpieczenia potrzeb mieszkaniowych, pomocy w uzyskaniu mieszkania socjalnego czy chronionego, znacząco komplikuje wejście w dorosłe i samodzielne życie wychowanków opuszczających rodziny zastępcze.

W analizowanej literaturze wskazuje się także na inne czynniki ryzyka w okresie usamodzielnienia, do których należy zaliczyć: trudności mieszkalno-bytowe, konieczność powrotu do domu rodzinnego, zamieszkiwanie w tzw. enklawach biedy, nieodpowiednie warunki mieszkaniowe wymagające ogromnych nakładów finansowych, brak odpowiedniego wykształcenia, brak pracy, destrukcyjne środowisko, doświadczenie osamotnienia, zażywanie lub uzależnienie od środków psychoaktywnych, zachowania przestępcze, bycie ofiarą przestępstwa czy też doświadczenie wczesnego rodzicielstwa (Golczyńska-Grondas, 2016, s. 156). Ponadto wychowankowie borykają się z problemami związanymi z uzyskaniem odpowiednich kwalifikacji zawodowych, wykształcenia czy specjalizacji. Trudności edukacyjno-zawodowe mogą mieć wiele przyczyn; mogą wynikać m.in. ze zróżnicowanego poziomu predyspozycji i uzdolnień, czynników społecznych, środowiskowych, a zwłaszcza nieprawidłowych systemów wychowawczych. Zatem kompensacja deficytów edukacyjnych wychowanków, wymagająca także współpracy z nauczycielami, poradnikami oraz doradcami zawodowymi, pozostaje niewątpliwie zasadniczym zadaniem opiekunów zastępczych.

Autorzy różnych opracowań dotyczących problematyki usamodzielnienia podkreślają konieczność podejmowania działań wspierających wychowanków poprzez rozwój kompetencji społecznych oraz umiejętności zarządzania finansami, czasem wolnym czy pasjami (Abramowicz, Strzałkowska, 2014, s. 40). Zadaniem instytucji i organizacji nastawionych na wspieranie rodziny powinno być również zapewnienie wychowankom wsparcia psychicznego i emocjonalnego.

Na podstawie analizy literatury przedmiotu, a także własnego doświadczenia zawodowego chciałabym podjąć próbę przedstawienia pewnych rekomendacji, które mogłyby podnieść skuteczność i efektywność pracy z wychowankami rodzinnej pieczy zastępczej. Istotnym celem tego opracowania jest również zwrócenie uwagi na potrzebę animowania współpracy innych podmiotów i środowisk mających wpływ na kształtowanie samodzielnej ścieżki wychowanków pieczy zastępczej. W niniejszym artykule wykorzystałam materiały z mojej pracy doktorskiej.

Sytuacja dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej jest konsekwencją nieprawidłowego funkcjonowania środowiska rodzinnego. Dlatego udzielanie pomocy i wsparcia jedynie wychowankowi jest niewystarczające. Wszelkie działania w tym zakresie powinny wiązać się z kompleksową i systemową pracą zarówno z dzieckiem, jak i rodziną zastępczą oraz rodzicami biologicznymi.

Na podstawie strategii efektywności planów usamodzielnień wdrożonej w Stanach Zjednoczonych (Nollan, 2000, s. 195—201, za: Polkowski, 2019, s. 15), a także wnikliwej analizy literatury przedmiotu chciałabym zaproponować cztery kierunki rekomendacji w zakresie wspierania procesu usamodzielnienia wychowanków rodzinnej pieczy zastępczej.

Zasada pomocniczości

Analizując spektrum problemów wychowanków, należy wskazać zasadniczy obszar działań ukierunkowanych na wsparcie i okazywanie pomocy. Według Andrzeja Radziewicza-Winnickiego „wspieranie jako proces stanowi niezbywalny atrybut metody o charakterze interakcyjnej, przybierającej postać indywidualną lub grupową, której istotą jest wzajemne wspieranie się i troska o siebie nawzajem i o wspólnotę, w której żyjemy, o instytucje, z którymi współpracujemy oraz o środowisko społeczne i naturalne” (Radziewicz-Winnicki, 2008, s. 631). Uogólniając, można stwierdzić, że wsparcie polega na okazywaniu troski i zainteresowania losem człowieka w sytuacji dla niego trudnej, dzięki czemu będzie w stanie odzyskać równowagę i samodzielność życiową, społeczną i rodzinną.

Pojęcie wsparcia ma także swój wymiar normatywny zawarty w ustawie i wskazujący, że „wspieranie rodziny przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych to zespół planowych działań mających na celu przywrócenie rodzinie zdolności do wypełniania tych funkcji” (Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U.2018.0.998 t.j.), art. 2 ust. 1). Zasadę pomocniczości zawartą w preambule Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej można zwięźle zdefiniować jako pomoc dla samopomocy. Wobec powyższych założeń normatywnych należy stwierdzić, że działania władzy publicznej powinny jedynie uzupełniać to, czego nie są zdolne zrealizować samodzielnie osoby indywidualne czy też grupy niższego rzędu. Analizując potencjał danej społeczności, należy również poszukiwać organizacji pozarządowych oraz innych inicjatyw obywatelskich i form samopomocy (Juros, Biały, 2010, s. 50). Zasada pomocniczości stanowi zatem podstawę organizacji współczesnego systemu pieczy zastępczej, a także wspierania rodziny w celu zapewnienia prawidłowego sprawowania władzy rodzicielskiej.

Usamodzielnienie wychowanków rodzinnej pieczy zastępczej jest procesem długofalowym, który powinien rozpoczynać się z chwilą umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej. Tomasz Polkowski w książce *Droga do marzeń* proponuje metodę skupioną na rozwiązaniach, której celem jest samodzielna praca wychowanka, który projektuje swoją przyszłość, bazując na swoich marzeniach i możliwościach. Pomocnymi środkami do osiągnięcia tego celu mają być plan budowania niezbędnych relacji i więzi oraz nabywanie kompetencji w poszczególnych dziedzinach, tj.: zdolności do tworzenia pozytywnych relacji oraz trwałych więzi, kompetencji emocjonalnych i poczucia wartości, umiejętności określania celu życiowego i celów szczegółowych (Polkowski, 2019, s. 17—18).

Przygotowanie do samodzielności ma szczególne znaczenie zwłaszcza w związku ze zmianą społeczną, warunkami życia, które stawiają przed młodymi ludźmi coraz większe wymagania. Aby sprostać tym wyzwaniom, wychowankowie powinni być przygotowani do swobodnego poruszania się w rzeczywistości społecznej. Pomocne w tej kwestii jest niewątpliwie poczucie podmiotowości (Cichocki, 2003; Brózda, 2017; Dubas, 2017), które w ujęciu socjologicznym, według Piotra Sztompki, oznacza rozumienie własnego działania: „[...] funkcjonowanie podmiotowości i praxis zanurzone jest w »oceanie świadomości« — zewnętrznym i wewnętrznym środowisku myśli, przekonań, idei — ma jeszcze jedną ważną konsekwencję. Świadomość nie tylko wywiera właściwy sobie wpływ na podmiotowość i praxis, ale też pośredniczy w przypadku wpływu wywieranego przez inne środowiska, podobnie jak w samej dialektyce podmiotów i struktur. Ludzie nie są pasywnymi »reaktorami«, ale wychodzą naprzeciw rzeczywistości z postawą aktywną, nastawieniem antycypującym. Definiują, interpretują, wybierają czynniki swoich sytuacji i działają na podstawie swoich wyobrażeń, ocen” (Sztompka, 2007, s. 211). Ważne wydaje się uświadomienie młodemu człowiekowi, że to on jest podmiotem działania. Należy aktywnie zaangażować go w podejmowanie wszelkich inicjatyw.

Należy mieć także świadomość, że usamodzielnienie się to jeden z najważniejszych momentów rozwojowych, który powiązany jest z lękiem i obawą. Zdaniem Małgorzaty Dubis „rozwój podmiotowości dziecka wiąże się z jego przygotowaniem do radzenia sobie z wyzwaniami współczesnego świata, do odpowiedzialnego czerpania z możliwości kształtowania godnego życia, jakie stwarza współczesność. Podmiotowe traktowanie wychowanka sprzyja więc rozwojowi wychowanka [...], wynika bowiem z indywidualności i oznacza postępowanie zgodnie z osobowością i własnym sumieniem” (Dubis, 2015, s. 189—190). Dzięki prawidłowo ukształtowanej podmiotowości młody człowiek ma świadomość podejmowanych decyzji, dokonywanych wyborów, a tym samym przejmuje odpowiedzialność za podjęte działania bądź własne niepowodzenia.

Jednak należy pamiętać, że podmiotowy model wychowania zależy od indywidualnych możliwości rozwojowych dziecka, nie dla każdego będzie taki sam. Warto zaznaczyć, że „wszelka przesada może okazać się niepożądana i szkodliwa. Nadmierna

ochrona i nadopiekuńczość w stosunku do wychowanka może spowodować jego bierność i postawę konsumpcjonizmu. Stopniowe stawianie wymagań przy odpowiednim wsparciu gwarantuje rozwój i samodzielność” (Dubis, 2015, s. 199).

Niestety rzeczywistość rodzinnej pieczy zastępczej nie zawsze wygląda tak, jak przewidują założenia ustawowe. Dlatego tak ważne jest systematyczne podnoszenie poziomu kompetencji opiekuńczo-wychowawczych przez opiekunów zastępczych. Wiadomo, że żadne szkolenie nie zagwarantuje udzielenia odpowiedzi na wszystkie pytania dotyczące opieki i wychowania, warto więc pracować nad ustawicznym rozwojem kompetencji rodzica zastępczego. Misja rodziny zastępczej zakłada nieustanny rozwój swoich kompetencji, jak również podejmowanie odpowiedniej współpracy z przedstawicielami instytucji pomocowych. Właściwe rozpoznanie rzeczywistych potrzeb dziecka, a także opiekunów zastępczych pozwoli na podejmowanie realnych działań zawartych w planie pomocy dziecku i rodzinie.

Kolejną sugestią jest zainicjowanie powołania grup usamodzielnienia — wsparcia na wzór wspólnoty AA (<https://aa24.pl/pl/informacje-o-aa/kim-jestesmy> [dostęp: 15.12.2021]). Taka grupa usamodzielnienia powinna być utworzona z dorosłych, już usamodzielnionych byłych wychowanków rodzin zastępczych. Dlaczego na wzór wspólnoty AA? Gdyż charakteryzuje ją pewna intymność, zachowana jest prywatność członków grupy. Podobnie jak w tej wspólnotcie, samodzielni dorośli mogliby pomagać młodszym wychowankom w przezwyciężaniu trudności. Ponadto taka grupa powinna być objęta wsparciem terapii, psychologa.

Z całą pewnością „W demokratycznym społeczeństwie organizacje pozarządowe stanowią znakomitą bazę dla rozwoju lokalnych społeczności, gdyż skupiają najaktywniejszych i najbardziej wrażliwych na sprawy społeczne obywateli danego środowiska. Niezbędne jest włączenie podmiotów pozarządowych w system funkcjonowania gminy/powiatu/województwa na zasadzie równoprawnego partnerstwa” (<https://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/Zasady,tworzenia,programow,wspolpracy,402.html#Wst%C4%99p> [dostęp: 21.09.2021]). Niestety zdarza się, że ta współpraca nie przebiega we właściwy sposób lub w ogóle nie istnieje.

Współpraca trzeciego sektora z jednostkami samorządu terytorialnego powinna opierać się na czterech zasadach: pomocniczości, partnerstwie, efektywności oraz jawności (<https://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/Zasady,tworzenia,programow,wspolpracy,402.html#Wst%C4%99p> [dostęp: 21.09.2021]). Należy zauważyć aktywność organizacji pozarządowych (trzeciego sektora służb społecznych), które wiele programów adresują do młodych ludzi w trudnych sytuacjach życiowych. Przykładem takiej działalności jest program „Odzyskać dziecko” Fundacji Korale w Warszawie (<https://fundacjakorale.org/> [dostęp: 21.09.2021]). Można sądzić, że liczba dzieci powracających z rodzin zastępczych i placówek do swych naturalnych rodzin oznacza sukcesy tego typu pracy (Kolankiewicz, 2019, s. 15).

Warto zwrócić tutaj uwagę na działalność Fundacji METAPOMOC w Gdańsku (<https://metapomoc.pl/> [dostęp: 15.12.2021]), która w pracy z usamodzielnianymi

wychowankami prężnie rozwija podejście mentorskie. Opracowany przez członków fundacji program wskazuje, że mentoring polega na tworzeniu pewnego typu relacji mistrz—uczeń, mentor—podopieczny. Efektywna praca mentora powinna opierać się na utrzymywaniu stałego kontaktu z podopiecznym, a także poznaniu jego rodziny, ale bez wchodzenia z nią w relacje. Mentor powinien również zachęcać wychowanka do twórczego myślenia, racjonalnego oceniania własnych zachowań, rozwoju zawodowego, osobistego, podnoszenia umiejętności i kwalifikacji (Majchrzak et al., 2020, s. 10—12). „Mentoring to jedna z najefektywniejszych metod nauki, bo nastawiona jest na praktykę i indywidualne podejście [...]. To szczególnie rodzaj wsparcia, bazujący na długotrwałej relacji pomiędzy stronami zaangażowanymi w proces mentorski. Opiera się na inspiracji, stymulowaniu i wspieraniu w rozwoju” (Majchrzak et al., 2020, s. 39). Mentorem może być dorosły usamodzielniony wychowanek, który z powodzeniem odnalazł się w samodzielnym życiu. Gdańska fundacja zachęca także do podejmowania współpracy z przedstawicielami różnorodnych fundacji i przedsiębiorstw lokalnych, które poprzez dzielenie się swoim doświadczeniem mogłyby wspierać młodych wychowanków.

Zatem „dobłą formą inicjowania tego typu współpracy może być np. tworzenie lokalnych partnerstw na rzecz wspierania pieczy zastępczej, w tym usamodzielniających się wychowanków. Podstawą do inicjowania tego rodzaju przedsięwzięć mogłyby być organizowane regularnie spotkania zespołów ds. okresowej oceny sytuacji dziecka umieszczonego w pieczy zastępczej, które z jednej strony dają możliwość nawiązywania cenionych, nieformalnych kontaktów między przedstawicielami instytucji, ale także zapraszania do współpracy podmiotów spoza systemu pomocy społecznej i pieczy zastępczej” (*Uwarunkowania rozwoju rodzicielstwa zastępczego...*, 2013, s. 185).

Rodzinna piecza zastępcza zmagą się z różnorodnymi problemami, dlatego wymaga interdyscyplinarnej pomocy i wsparcia. Mając na uwadze dobro dziecka, konieczne wydaje się podejmowanie takich działań, które będą adekwatne do jego realnych potrzeb. Dlatego właściwe zdiagnozowanie barier oraz szans, a także mocnych i słabych stron wychowanka umożliwi sporządzenie skutecznego Indywidualnego Programu Usamodzielnienia.

Zasadę pomocniczości w pieczy zastępczej można odnieść do powiedzenia: „Daj dziecku rybę, a będzie miało posiłek na jeden dzień. Naucz je łowić ryby, a nakarmisz je na całe życie”. Kształtowanie dobrych nawyków, a nie wyręczenie z obowiązków, może wydać obfity plon.

Praca biograficzna

W języku potocznym można stwierdzić, że biografia odwołuje się do historii życia konkretnej osoby. Daje możliwość poznania człowieka, jego doświadczeń i przeżyć. Jeśli sięgnąć do wspomnień, okazuje się, że dom rodzinny jest szczególnym miejscem, które pozostawia wyraźny odcisk w życiu każdego człowieka. Oczywiście dla każdej osoby dom ma określone znaczenie, wiąże się z różnorodnymi wydarzeniami i emocjami. Dlatego należy zwrócić szczególną uwagę na podjęcie pracy biograficznej z wychowankami rodzin zastępczych, którzy zmagają się z trudnymi doświadczeniami domu rodzinnego.

Niestety, jak zauważa Agnieszka Golczyńska-Grondas, „wyniki prowadzonych w ostatnich latach w Polsce badań zbiorowości dotkniętych utrwaloną biedą i wykluczeniem społecznym pozwalają na stwierdzenie, że działania i formy interwencji podejmowane przez służby pomocowe wobec tych grup nie przyniosły w ciągu ostatniego dziesięciolecia pozytywnych rezultatów” (Golczyńska-Grondas, 2016, s. 158).

Jakie zatem wyzwania stoją przed pracownikami związanymi z dziećmi i młodzieżą z dysfunkcyjnych rodzin? Aby móc realizować określone zadania, należy poznać biografię wychowanka, jego rodzinę. Dlatego zaleca się systemowe podejście do rozwiązywania problemów, które zasadniczo koncentruje się na interdyscyplinarnym podejmowaniu działań przez instytucje pomocowe. Praca z rodzinami doświadczającymi różnorodnych problemów jest niezwykle ważna, gdyż umożliwia przeciwdziałanie dysfunkcjom (grupy wsparcia, konsultacje, terapia) (Golczyńska-Grondas, 2016, s. 158). Ponadto rekomenduje się korzystanie ze środowiskowych form wsparcia dziecka i rodziny — placówek wsparcia dziennego: świetlice, ogniska, kluby młodzieżowe, a także poradnie psychologiczno-pedagogiczne czy ośrodki interwencji kryzysowej.

Niewątpliwie umieszczenie w rodzinie zastępczej musi być dla dziecka trudnym doświadczeniem. Aby móc zrozumieć problemy z perspektywy życia jednostki wpływające na kształtowanie się jej tożsamości, można podjąć się pracy biograficznej (Golczyńska-Grondas, 2016, s. 158). Kluczowym elementem wydaje się tutaj systemowe podejście do pracy zarówno z wychowankiem, jak i z rodziną zastępczą oraz biologiczną. Niewątpliwie praca z rodziną pochodzenia jest istotna, aby przeciwdziałać dysfunkcjom, a także by umożliwić jej członkom dostęp do różnorodnych form wsparcia (konsultacje wychowawcze, grupy wsparcia, terapia indywidualna bądź rodzinna). Praca nad tożsamością wychowanka wydaje się ważna dla przełamania pewnych negatywnych schematów występujących w rodzinie biologicznej. Praktyka ta może służyć do realizacji celów edukacyjnych, wychowawczych oraz terapeutycznych. Należy pamiętać, że piecza zastępcza ma charakter kompensacyjny względem rodziny biologicznej. Dlatego tak ważne jest

podjęcie działań, które zapewnią wychowankom możliwość pracy nad sobą, własną tożsamością i tworzeniem prawidłowych więzi. Wskazane wyżej działania mogą bowiem przyczynić się do porzucenia negatywnych schematów występujących już w poprzednich generacjach (Golczyńska-Grondas, 2016, s. 157).

Również Polkowski podejmuje się opisu biograficznej pracy z wychowankiem: „[...] trochę podobnie może być, gdy wychowanek domu dziecka albo rodziny zastępczej wypływa na szerokie wody samodzielności. Grozi mu wiele niebezpieczeństw i tylko od jego umiejętności, przygotowania oraz wspierającej go »załogi« zależy powodzenie wyprawy. Grożą mu niebezpieczeństwa zewnętrzne, takie jak wpływ środowiska, w którym się znajdzie, trudności w adaptacji w nowym miejscu zamieszkania, w pracy [...] grozi mu upadek wiary w siebie i wielki stres, który może utrudniać życie, lub wręcz paraliżować. Grożą mu wreszcie »piraci«, czyli ludzie, którzy będą go (lub ją) chcieli wykorzystać” (Polkowski, 2019, s. 229).

Pomocnym narzędziem pozwalającym na dogłębną analizę sytuacji rodzinnej dziecka jest genogram, który przedstawia mapę międzypokoleniowych wzorców wzajemnych relacji między członkami rodziny (Polkowski, *Genogram...*). Zdaniem Polkowskiego wzorce rodzinne, takie jak „trójkąty”, są „podświadomie utworzonymi wzorcami relacji pomiędzy trzema osobami w danej rodzinie. Celem tych relacji jest zachowanie równowagi lub rozładowanie konfliktu pomiędzy dwoma elementami trójkąta. W sytuacji, w której pomiędzy dwoma osobami występuje konflikt, lub niestabilność, wciągana jest trzecia osoba (np. dziecko), której zadaniem będzie ustabilizowanie konfliktu. [...] często powtarzają się w kolejnych pokoleniach, co nazywamy **międzypokoleniową transmisją wzorców**. Dotyczy to szczególnie relacji pomiędzy rodzicami a dziećmi, które są tak zakorzenione, że są świadomie przekazywane kolejnym pokoleniom. Transmisja wzorców może również dotyczyć światopoglądu, ról w rodzinie, wartości itd. Tego rodzaju »odziedziczone« tendencje mogą z kolei wpłynąć na zachowanie dziecka, wybór partnera, wybór zawodu oraz na relacje z innymi ludźmi” (Polkowski, *Genogram...*). Zatem genogram może być pomocnym narzędziem w budowaniu planu pomocy dziecku. Jednak aby zebrane informacje służyły dobru dziecka i rodzinie, w zadanie to powinien być zaangażowany cały zespół interdyscyplinarny, zwłaszcza dla psychologowie i psychoterapeuci.

Zdaniem Marioli Raław „usługa opieki zastępczej zaczyna się od nieufności” (Raław, 2017, s. 151) wobec rodziców naturalnych dziecka, którzy są postrzegani jako niewiarygodni w rolach rodzicielskich. Z kolei dla dziecka, które doświadczyło różnorodnych problemów oraz traum w dzieciństwie, umieszczenie w innej bądź obcej rodzinie powoduje zerwanie wcześniejszych relacji, a tym samym stawia dziecko w polu nieufności wobec nowych opiekunów. Izabela Górską przedstawia to w następujący sposób: „[...] samo umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej uruchamia trzy procesy: separację od rodziców biologicznych, przejście do rodziny zastępczej oraz włączenie się w nowy system rodzinny. Niezależnie od tego, jak

dobrze będzie przygotowane to przejście, zawsze będzie ono dla dziecka wydarzeniem niezwykle trudnym i traumatycznym” (Górska, 2011 s. 198).

Małgorzata Kościelska słusznie zauważa, że rodzina przyjmuje nie tylko dziecko, lecz także w pewnym stopniu rodzinę tego dziecka. Wizja jej poznania może wzbudzać różne uczucia, nawet gniewu czy lęku. Rodzina zastępcza może bowiem zakładać, iż rodzina naturalna to osoby, które dziecko skrzywdziły i zaniedbały, więc trudno będzie odbudować z nimi relacje. Pojawia się także świadomość — i związana z nią obawa — dotycząca genetycznych predyspozycji dziecka, dziedziczonych po zwykle mało znanych osobach. Dziedzictwo genetyczne kojarzy się z określonymi skłonnościami i ograniczeniami (Kościelska, 1999, s. 151—155). Zmierzenie się z przeszłością dziecka (odrzućcie przez rodziców biologicznych, przemoc, zaniedbania) jest bardzo ważnym elementem pracy z wychowankiem, zwłaszcza w celu przygotowania go do samodzielnego życia w stabilnym, bezpiecznym środowisku. Niestety jest to zadanie szczególnie trudne dla rodzin zastępczych spokrewnionych, które sprawują opiekę nad swoimi wnukami. Dziadkowie własną córkę lub własnego syna, będących ich biologicznymi dziećmi, często przedstawiają w dobrym świetle, nie zachowując sprawiedliwego i jasnego przekazu wobec wnuków. W związku z tym dziecko w sytuacji konfliktu lojalnościowego często ma dylematy, a nawet reaguje nieodpowiednim zachowaniem.

Należy pamiętać, że rola pieczy zastępczej wynikająca z zasady pomocniczości pełni funkcję kompensującą względem rodziny naturalnej dziecka. Jednakże, jak zauważa Raław, relacyjny charakter rodzinnej opieki zastępczej jako usługi społecznej ma cechy hybrydy, gdyż powstaje jako „mieszanka więzi i relacji (opartych na wymianie równych wartości) [...] to pochodna pracy więzi (traktowania społecznych powiązań jako narzędzia osiągnięcia celu — »naprawy« rodziny). W tym kontekście międzyludzkie powiązania — na potrzeby systemu (polityki społecznej) — muszą być poddane standaryzacji i formalnej kontroli, a monitorowanie usługi dotyczy nie tylko wykonania czynności »obsługi« dziecka, lecz także jakości oraz trwałości nawiązywanych z nim relacji” (Raław, 2017, s. 132—133). Innowacyjne podejście będzie polegało na zmianie relacji pomiędzy opiekunem zastępczym a wychowankiem z opiekuńczej na wspierającą. Rodzic zastępczy w relacji z wychowankiem przyjmuje rolę przewodnika, a nie osoby wyręczającej czy kontrolującej. W wyniku tego przesunięcia następuje zmiana z modelu opiekuńczego na model kompensacyjny.

Kolejnym wskazaniem może być wypracowanie pewnego rodzaju narzędzia, które umożliwi kontynuowanie relacji usamodzielnianych wychowanków z organizatorem/koordynatorem pieczy zastępczej, aby móc stworzyć sieć wsparcia. Myślę, że usamodzielnieni wychowankowie mogą stać się potencjalnymi doradcami na drodze usamodzielnienia następnych pokoleń. Ich doświadczenie i wskazówki pozwolą także na budowanie efektywnych programów pracy.

Przedsiębiorczość społeczna

Współczesny młody człowiek, doświadczający różnorodnych zmian społecznych, powinien kształtować w sobie umiejętności przedsiębiorcze, które pozwolą na zaspokajanie oraz kompensowanie potrzeb w różnych warunkach życiowych. Mirosława Marody podkreśla, że obecnie przywiązuje się większą wagę do pracy emocjonalnej, koncentracji na własnej osobie (o mnie, we mnie, przeze mnie) w bardzo egoistycznym nastawieniu, a także do popularyzacji i umasowienia terapii. Zdaniem Marody współcześnie człowiek zastępuje sobie wspólnoty realne rzeczywistością wirtualną, co niestety prowadzi do uprzedmiotawiania relacji interpersonalnych. Ponadto „zwrotnie pogłębia to [...] deficyt umiejętności społecznych, zwłaszcza że socjalizacja do przedmiotów — choć może właściwsze byłoby tu powiedzenie: przez przedmioty — sprzyja przenoszeniu charakterystycznej dla ich użytkowania instrumentalnej postawy na relacje z ludźmi” (Marody, 2015, s. 179). Niestety takie powiązania nie budują trwałych wspólnot opartych na silnych więziach, z którymi jednostka identyfikuje się całościowo i dzięki którym może doświadczać poczucia bezpieczeństwa oraz stabilności. Przynależności sieciowe charakteryzują się tym, że są fragmentaryczne i incydentalne, a zatem nie niosą ze sobą poczucia pewności, zaufania i prawdziwej pomocy.

Źródłem postawy przedsiębiorczej jest niewątpliwie środowisko wychowawcze, w którym człowiek dorasta, jak również przekazywany system wartości. Zatem jednym z głównych zadań wychowawczych w rodzinnej pieczy zastępczej powinno być skłanianie młodego człowieka do wyznaczania sobie konkretnych celów, świadomego planowania czasu, pozytywnego myślenia, kształtowania skutecznej motywacji, a także wiary w swoje możliwości i umiejętności (Bieniok, 2007, s. 226—227).

Nabywanie przez człowieka umiejętności przedsiębiorczych daje mu możliwość aktywnego uczestniczenia w otoczeniu, w którym się znajduje. Pozwala na zrozumienie działających w tym otoczeniu mechanizmów, co z kolei stwarza możliwość lepszego przystosowania się oraz oddziaływania na nie. Zmiany, które zachodzą w otoczeniu, należy wykorzystać jako szanse do realizacji własnych celów (Wachowiak, 2007, s. 146). Kształtowanie postaw przedsiębiorczych wśród młodych ludzi powinno skupiać się na umiejętności rozwiązywania problemów, twórczym myśleniu, a także otwartości.

Odwołując się do tzw. dobrych praktyk, czyli innowacyjnych programów skutecznie wspierających dzieci umieszczone w opiece zastępczej, warto przedstawić działalność Gdańskiej Fundacji METAPOMOC (<https://metapomoc.pl/nasi-mentory/> [dostęp: 23.12.2020]). Jej celem jest edukowanie młodych ludzi oraz rozwijanie samodzielności i kompetencji do podejmowania świadomych wyborów w dorosłym życiu. Ciekawym elementem działalności fundacji jest autorski program, który zachęca do podjęcia procesu mentorskiego w pieczy zastępczej. Autorzy

rekomendują poszukiwanie mentorów — osób towarzyszących wychowankom, które mogą podzielić się swoim doświadczeniem i wiedzą. Dzięki lokalnym przedsiębiorcom, pasjonatom czy menadżerom młodzi ludzie mają szansę rozbudzać własną motywację do rozwoju. Wszechstronna współpraca z innymi fundacjami, stowarzyszeniami, a także z sektorem prywatnych przedsiębiorców może skutecznie wspomóc młodych ludzi u progu dorosłego życia.

Jak wynika z kontroli przeprowadzonej przez NIK w 2014 roku, Indywidualny Program Usamodzielnienia (IPU) nie powinien być wyłącznie konieczną formalnością stanowiącą podstawę do przyznawania świadczeń na mocy ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Zaleca się, aby dokument był spersonalizowany w celu zaplanowania przyszłości w oparciu o umiejętności, zdolności, możliwości rozwojowe i zawodowe konkretnego wychowanka. Jak zauważono podczas przeprowadzania kontroli, dodatkową barierę stanowi brak jednolitego wzoru IPU w ustawie, wobec czego każde powiatowe centrum pomocy rodzinie opracowało własny wzór. Dlatego rekomendacje skupiają się na udoskonalaniu przepisów dotyczących konkretnego wzoru dokumentu, a także umożliwianiu cyklicznych ocen postępów w realizacji zaplanowanych działań (*Pomoc w usamodzielnianiu się...*, 2014, s. 35—36).

Wobec powyższych informacji rekomenduje się również rozwijanie postaw przedsiębiorczych — poprzez kreatywność, dzięki pobudzaniu do podejmowania ryzyka, planowania określonych przedsięwzięć i osiągnięcia zamierzonych celów. Należy także pielęgnować samodzielność bazującą na trwałych wartościach przekazywanych przez opiekunów zastępczych. Oferowane wsparcie może mieć formę m.in. doradztwa zawodowego lub kursów zawodowych, staży zawodowych, grup wsparcia lub spotkań, podczas których usamodzielniani mogliby spotykać się i rozmawiać z osobami znajdującymi się w podobnej sytuacji życiowej, jak również szkoleń z zakresu mechanizmów związanych z zarządzaniem własnymi finansami (nawiązanie współpracy z instytucjami bankowymi i prywatnymi inwestorami, wyrobienie nawyków związanych z opłacaniem rachunków — tzw. domowy biznesplan). Bardzo ważnym praktycznym aspektem będzie także wskazanie do organizowania szkoleń dotyczących załatwiania spraw formalnych, np. związanych z korzystaniem z usług ochrony zdrowia, złożeniem zeznania podatkowego czy wyrobieniem dokumentów (np. dowodu osobistego).

Profesjonalizacja pieczy zastępczej

Temat profesjonalizacji opiekunów zastępczych ma zasięg ogólnopolski. Przemiany opieki zastępczej w Stanach Zjednoczonych oraz Wielkiej Brytanii

rozpoczęły kontraktowanie zadań publicznych w zakresie pomocy społecznej, dlatego obecnie rekrutacją oraz wsparciem rodzin zastępczych zajmują się prywatne agencje. Taki trend budzi wiele kontrowersji, głównie z powodu motywacji do podjęcia się roli rodzica zastępczego, która wykonywana jest na styku sfery publicznej oraz prywatnej. Pierwotnie zasadnicza motywacja do pomocy miała charakter wolontariackiej działalności pomocowej. Dlatego w opinii niektórych badaczy profesjonalizacja zawodu opiekuna zastępczego może stanowić pewnego rodzaju zagrożenie (Skalec, 2019, s. 29—31).

Agata Skalec zdefiniowała profesjonalizację „jako proces zwiększenia przywilejów dla zawodowych rodziców zastępczych (wyższe wynagrodzenie, większa autonomia w działaniu, partnerska współpraca z instytucjami publicznymi, wzrost prestiżu społecznego), ale i wymagań wobec nich (szczególnie dysponowanie specjalistyczną wiedzą i umiejętnościami pracy z dziećmi z różnego rodzaju obciążeniami), które zapewnią jakość sprawowanej opieki” (Skalec, 2019, s. 29). W jej ocenie prowadzone przez państwo polskie działania w tym zakresie są niewystarczające i niespójne.

Należy podkreślić, że rekomendacja profesjonalizacji pieczy zastępczej dotyczy roli opiekuna zastępczego podejmowanej nie jako zawód, lecz jako misja. Trzeba pamiętać o tym, „żeby opieka oferowana dzieciom była skuteczna, zapobiegała dziedziczeniu biedy i transmisji niekorzystnych wzorów życia rodzinnego, powinna spełniać kryteria dobrej jakości i na każdym etapie ingerencji w życie dziecka mieć na uwadze jego dobro, edukację i konstruktywny udział w życiu społecznym. Oznacza to uwzględnienie jego związków z rodziną, ale w przypadku wyraźnego konfliktu interesów rodziny i dziecka — wybór najwyższego interesu dziecka” (Kolakiewicz, 2019, s. 15).

Jedną ze zmian w znowelizowanej ustawie jest wprowadzenie zawodu koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej. Nowość polega na oddzieleniu koordynatorów od udziału w postępowaniach administracyjnych — związanych czy to z pomocą dla rodzin, czy z kosztami ponoszonymi przez rodziców biologicznych za pobyt dzieci w rodzinach zastępczych. W założeniu ustawodawcy koordynator ma być postrzegany nie jako urzędnik pełniący funkcję kontrolną, ale jako osoba towarzysząca rodzinie i wychowankowi (Gebel, 2017, s. 260). Wobec wprowadzonych zmian ustawodawca określa także, że koordynator powinien podnosić swoje kwalifikacje i umiejętności.

Profesjonalizacja zawodu koordynatora pozwala na systemowe podejście do rozwiązywania różnych trudności. Także zespoły ds. oceny sytuacji dziecka umożliwiają interdyscyplinarną współpracę z innymi przedstawicielami profesji pomocowych. Niezależnie od tego nadal brakuje współpracy z sądem, a także pracownikami służb — policji i straży miejskiej. Zaleca się zatem organizowanie szkoleń oraz przygotowywanie materiałów informacyjnych dla pracowników sądów, ośrodków pomocy społecznej i innych instytucji, które działają na rzecz rodzin zastępczych,

ich wychowanków oraz rodzin biologicznych. Można stwierdzić, że istnieje konieczność wskazania takich kierunków usprawnień, które będą służyły rodzinie i wychowankowi. Poza półroczną oceną sytuacji dziecka warto organizować częstsze spotkania interdyscyplinarnych zespołów złożonych z przedstawicieli instytucji podejmujących pracę na rzecz rodziny i usamodzielnianego wychowanka, zwłaszcza w sytuacji wieloprotblemowej.

Doskonalenie profesjonalizacji opieki zastępczej poprzez zapewnienie wsparcia specjalistów wymaga nieustannego rozwoju. Wydaje się, że rodziny zastępcze spokrewnione powinny być objęte dodatkowymi szkoleniami, mającymi na celu podnoszenie ich kompetencji wychowawczych. Na podstawie zasygnalizowanych barier w usamodzielnieniu sugeruje się następujące zakresy tematyczne: szkolenia mające na celu podwyższanie umiejętności radzenia sobie z deficytami dziecka (ich rozpoznanie, kompensacja oraz profilaktyka), a także szkolenia z zakresu komunikacji interpersonalnej i międzypokoleniowej.

Równocześnie dostrzega się niewystarczającą promocję rodzicielstwa zastępczego. Można stwierdzić, iż powszechna wiedza dotycząca rodzicielstwa zastępczego jest niepełna, często oparta na stereotypach bądź negatywnych obrazach przekazywanych w mediach. Dlatego rekomenduje się zorganizowanie szerokiej kampanii edukacyjnej i promocyjnej upowszechniającej ideę rodzicielstwa zastępczego, zwłaszcza na płaszczyźnie lokalnej społeczności. W ramach realizacji działań promocyjnych zaleca się wykorzystanie różnorodnych środków promocyjnych, m.in. współpracę z innymi organizacjami pozarządowymi, instytucjami kościelnymi, a w dobie ogromnej informatyzacji, organizowanie spotkań i konferencji online. Uważam, że autentyczne świadectwo rodziny zastępczej, a także wychowanka może uwiarygodnić przekaz i stanowić dla innych zachętę. Również usamodzielnieni wychowankowie mogą przyczynić się do promowania rodzicielstwa zastępczego poprzez udział w lokalnych audycjach radiowych bądź telewizyjnych, a także w prasie. Poprzez zaangażowanie, aktywny udział wychowanka można skutecznie podnosić świadomość społeczną, a tym samym rozszerzać ideę rodzin zastępczych.

Podsumowanie

Potrzeba wielowymiarowego wsparcia w procesie usamodzielnienia staje się niezwykle istotna w przypadku wychowanków pieczy zastępczej. System wsparcia, którego skuteczność mierzona jest głównie przez formy zabezpieczenia materialnego, powinien charakteryzować się większą elastycznością w odpowiedzi na indywidualne potrzeby podopiecznych. Interdyscyplinarne wsparcie wymaga podmio-

towego traktowania wychowanka oraz autentycznego i świadomego angażowania go w proces usamodzielnienia.

Obecnie funkcjonujący model procesu usamodzielnienia stanowi o współdziałaniu pewnych czynników, tj. obowiązujących przepisów ustawowych, dobrych praktyk wypracowanych przez organizatora rodzinnej pieczy zastępczej oraz współpracy z organizacjami pozarządowymi. Aby zwiększyć efektywność i skuteczność procesu usamodzielnienia, potrzebne są dalsze badania naukowe z zakresu socjologii, polityki społecznej, pedagogiki i psychologii, które umożliwią teoretyczne i praktyczne wypracowanie rozwiązań konkretnych problemów społecznych. Przyjrzenie się procesowi usamodzielnienia z perspektywy byłych wychowanków rodzin zastępczych z pewnością nie tylko wzbogaci dyskurs naukowy, lecz także pozwoli na budowanie efektywnych programów pracy.

Niniejsze zaprezentowanie kierunków rekomendacji może stanowić podstawę do dalszych badań i naukowo-praktycznych poszukiwań ukierunkowanych na wskazanie interdyscyplinarnych rozwiązań dotyczących profesjonalno-systemowego wsparcia wychowanka w pieczy zastępczej.

Bibliografia

- Abramowicz M., Strzałkowska A., 2014: *Upragniona i nieżnośna dorosłość*. Gdańsk: Gdańska Fundacja Innowacji Społecznej.
- Bieniok H., 2007: *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych młodzieży w rodzinie, szkole i uczelni*. W: *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*. Red. P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski. Warszawa: Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych, s. 224—235.
- Brózda Ł., 2017: *Podmiotowość w wychowaniu — perspektywa personalistyczna*. „Kultura — Przemiany — Edukacja”, t. 5, s. 154—166.
- Cichoński R., 2003: *Podmiotowość w społeczeństwie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Dubas E., 2017: *O podmiotowości w kontekście pedagogicznym*. „Edukacja Dorosłych”, nr 2, s. 21—36.
- Dubis M., 2015: *Aktywność podmiotowa wychowanka w procesie usamodzielniania*. W: *Pieczą zastępczą. Od wsparcia do usamodzielnienia*. Red. M. Dubis, W. Kowalski. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji, s. 185—202.
- Gebel T., 2017: *Koordynatorzy rodzinnej pieczy zastępczej wobec zawodowych zagrożeń*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Vol. 30, No. 4, s. 259—268.
- Golczyńska-Grondas A., 2016: *Chybotliwa łódź. Losy wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych. Analiza socjologiczna*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Górska I., 2011: *Rodzina zastępcza w perspektywie więzi emocjonalnych — relacje dziecko — rodzice zastępczy — rodzice biologiczni*. W: *Rodzinne formy opieki zastępczej. Teoria i praktyka*. Red. A. Roguska, M. Danielak-Chomać, B. Kulig. Warszawa—Siedlce: Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Polsce, Fundacja na Rzecz Dzieci i Młodzieży „Szansa”, s. 191—202.
- Juros A., Biały A. 2010: *Lepsze jutro. Diagnoza sytuacji osób opuszczających rodziny zastępcze i placówki opiekuńczo-wychowawcze na Lubelszczyźnie*. Lublin. Publikacja wykonana w ramach projektu: „Lepsze jutro”, współfinansowanego przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego, Priorytet VII Promocja integracji społecznej.
- Kolankiewicz M., 2019: *Efekty zmian w systemie pieczy zastępczej w latach 2012—2017*. „Polityka Społeczna”, nr 2, s. 12—18.
- Kościelska M., 1999: *Pomoc rodzicom adopcyjnym w przezwyciężaniu kryzysów tożsamości*. W: *Adopcja. Teoria i praktyka*. Red. K. Ostrowska, E. Milewska. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN, s. 151—155.
- Majchrzak K. et al., 2020: *ABC Mentoringu w pieczy*. Gdańsk: Fundacja METAPOMOC.
- Marody M., 2015: *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mudrecka I., 2006: *Samodzielność*. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Red. J.M. Śnieciński. T. 5. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, s. 596—597.
- Nollan K.A., 2000: *What Works In Independent Living Preparation for Youth in Out-of-home Care*. In: *What Works in Child Welfare*. Washington: CWLA Press, s. 195—201.
- Polkowski T., 2019: *Droga do marzeń. Podręcznik dla usamodzielnianych wychowanków pieczy zastępczej i opiekunów usamodzielnienia*. Szczecin: Wydawnictwo Pomorze Zachodnie.
- Polkowski T.: *Genogram jako narzędzie pracy z rodzinami*. http://www.sosdlarodziny.com/images/sos/materialy_dla_uczestnikow/E-learning_INTERMENTORING_PANEL_I_cz.1_materialy_dla_uczestnikow.pdf [dostęp: 10.10.2021].
- Pomoc w usamodzielnianiu się pełnoletnich wychowanków pieczy zastępczej. Informacja o wynikach kontroli*, 2014. KPS-4101-001-00/2014. Nr ewid. 189/2014/P/14/45/KPS. Warszawa. <https://www.nik.gov.pl/plik/id,7849,vp,9839.pdf> [dostęp: 10.05.2020].
- Raław M., 2017: *Zinstrumentalizowane rodzicielstwo. Rodziny zastępcze — między usługą a odruchem serca*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Radzewicz-Winnicki A., 2008: *Pedagogika społeczna w obliczu realiów codzienności*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Skalec A., 2019: *Profesjonalizacja rodzinnej pieczy zastępczej — przesłanki i bariery*. „Polityka Społeczna”, nr 2, s. 29—34.
- Sztompka P., 2007: *Socjologia zmian społecznych*. Kraków: Znak.
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U.2018.0.998 t.j.).

Uwarunkowania rozwoju rodzicielstwa zastępczego w regionie łódzkim, 2013. Raport z badania. Łódź.

Wachowiak P., 2007: *Kształtowanie umiejętności przedsiębiorczych*. W: *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*. Red. P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski. Warszawa: Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych, s. 146—152.

Źródła internetowe

<https://aa24.pl/pl/informacje-o-aa/kim-jestesmy> [dostęp: 15.12.2021]

<https://fundajakorale.org/> [dostęp: 21.09.2021]

<https://metapomoc.pl/> [dostęp: 15.12.2021]

<https://metapomoc.pl/nasi-mentorzy/> [dostęp: 23.12.2020]

<https://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/Zasady,tworzenia,programow,wspolpracy,402.html#Wst%C4%99p> [dostęp: 21.09.2021]